

HÈRACLES, HILAS I UN BISBE MEXICÀ

M. TERESA FAU I RAMOS

Universitat de Barcelona

mfau@ub.edu

ORCID: 0000-0001-7158-6780

RESUM

Ignacio Montes de Oca, bisbe mexicà que en cercles culturals es feia dir «Ipandro Acaico», emprengué, al segle XIX, la traducció de diversos poetes bucòlics grecs. Ho feu, però, profundament influït per la seva condició d'eclesiàstic, que l'induí a suprimir i a modificar passatges de manera significativa. La nostra comunicació pren com a exemple il·lustratiu la traducció de l'*Idil·li* XIII de Teòcrit, en la qual el bisbe converteix Hilas, el noi estimat per Hèracles, en el seu fill. Tot seguit presentem altres casos de manipulació semblants i els situem en el context *moralitzador* (no exclusiu del segle XIX) que tan profundament alterà la lectura de certs autors clàssics.

PARAULES CLAU: Teòcrit, Ignacio Montes de Oca, Hèracles, Hilas, textos censurats.

HERACLES, HYLAS AND A MEXICAN BISHOP

ABSTRACT

Ignacio Montes de Oca, a Mexican bishop, who in cultural circles was known as "Ipandro Acaico," started in the nineteenth century the translation of various Greek bucolic poets. However, his translation was deeply influenced by the fact of being an ecclesiastical man, thus deleting or changing several passages in a highly significant way. My contribution takes as an illustrative example the translation of the 13th *Idyll* by Theocritus, in which Montes de Oca turns Hylas, Heracles' beloved, into his son. Other examples of similar changes are presented and explained taking into account the moralizing context (but not exclusive of the nineteenth century) which so deeply altered the reading of certain classic authors.

KEYWORDS: Theocritus, Ignacio Montes de Oca, Heracles, Hylas, censored texts.

Aquesta comunicació comença amb un fet anecdòtic: fa anys, visitava una fira del llibre vell on vaig trobar una obra, *Poetas bucólicos griegos*, que contenia una selecció de poemes (la majoria dels quals havien estat compostos per Teòcrit) traduïts «en verso castellano» per »Ignacio Montes de Oca y Obregón, obispo de Linares, individuo correspondiente de la Real Academia Española». La primera pàgina del llibre informava, a més, que el bisbe es dedicava, ell també, a la creació

Data de recepció: 10/VII/2019

Data d'acceptació: 16/IX/2019

poètica amb el pseudònim de «Ipandro Acaico». El volum havia estat editat a Madrid, el 1914, i formava part de la *Biblioteca Clásica*.¹

Ignacio Montes de Oca fou, efectivament, un eclesiàstic que desenvolupà una notable activitat cultural (i no només cultural). Nascut, el 1840, a la població mexicana de Guanajuato, en el si d'una família benestant, fou enviat, quan tenia dotze anys, a estudiar a Anglaterra, cosa que, a més de proporcionar-li el domini de la llengua anglesa i una vinculació amb el món anglosaxó que perdurà al llarg del temps, li permeté d'assolir un bon coneixement de la cultura clàssica. Iniciada ja la seva carrera eclesiàstica, tornà a Mèxic, on estigué al servei de Maximiliano I, el membre de la casa d'Habsburg que exercí com a *Emperador* fins a ésser destituït i afusellat. El 1871 rebé l'ordenació episcopal i, com a bisbe, visqué la *Revolució*, a conseqüència de la qual hagué de marxar a l'exili. Morí a Nova York, ja octogenari, el 1921.²

Montes de Oca ens ha deixat una abundosa producció escrita: hi trobem reculls de poemes (*Ocios poéticos* és l'obra que ha obtingut més ressò), traduccions d'autors clàssics (Píndar, Teòcrit, Apol·loni de Rodas, etc.), exhortacions de caràcter pastoral i peces oratòries sobre temes diversos. D'ideologia profundament conservadora, defensà aferrissadament els interessos de l'església catòlica i de les classes dominants; i no s'estigué de reflectir en la seva obra la indignació i el rebuig que li provocaven els esdeveniments —certament, sagnants— de la història mexicana.³

Quant al llibre que ha motivat la nostra intervenció, conté tres pròlegs el primer dels quals és de M. Menéndez Pelayo: hi defensa el llegat clàssic tot i afirmar que alguns passatges no han de ser llegits pels joves. Aprova, doncs,

¹ De fet, l'exemplar que jo havia adquirit pertanyia a la tercera edició. N'hi havia hagut, el 1880, una altra, també a càrrec de la *Biblioteca Clásica*, i, encara, una d'anterior, que veié la llum a Mèxic, el 1877.

² Una bona part de les dades biogràfiques de Montes de Oca ens són proporcionades per les pàgines introductòries de l'obra a què ens referim. També ens aporta informació el pròleg de Peñalosa (1948) a una *Antología* de l'obra del bisbe. Quant a la complexa història del Mèxic contemporani del nostre autor, hem trobat interessants (des de la nostra perspectiva de no especialistes en el tema), a part de l'obra, encara útil, de Córdova (2003²³), els treballs de Quirk (1973), Lubienski (1999: 57-73), Hamnett (2001²) i Torres Alonso & Pérez Correa (2018: 181-195).

³ Transcrivim, a tall d'exemple, el poema que, a conseqüència de l'execució de Maximiliano I, publicà a *Ocios poéticos* amb el títol de *El 19 de junio de 1867*: «!Desventurada raza mexicana!/ Mandar no sabe, obedecer no quiere;/al que aclamaba rey, voluble hiere;/ al que hoy ensalza, abatirá mañana./ ¡Victoriosa facción republicana,/ no goces, no! Maximiliano muere,/ mas en tu seno sobra quien impere/ con despótica vara y ley tirana./ Después del que hora sacudir te plugo/ con infanda traición, otro más grave/ romperá tu cerviz, sangriento yugo;/ y nunca satisfecha, harás que clave/ siempre nuevos puñales el verdugo,/ y roja tumba a tus señores cave».

segons diu, la tasca *expurgadora* que —avança— ha realitzat el bisbe, de qui lloa la trajectòria com a eclesiàstic i la seva activitat com a traductor encara que li atribueix «leves infidelidades» i «cierta redundancia de estilo».

El segon pròleg, el signa M. A. Caro i consisteix en la reproducció d'un article que fou publicat al *Repertorio Colombiano*. Caro lloa les «glorias literarias» de Mèxic, elogia Espanya i, naturalment, enalteix la figura de Montes de Oca de qui remarca que «mitiga y recorta cuanto pudiera ofender al pudor».

Pel que fa al tercer pròleg, consisteix en una carta que, en 1877, el bisbe havia adreçat a José María Roa Bárcena, «individuo de la Academia Mexicana, correspondiente de la Real Española». El text ens proporciona una informació rellevant ja que ens fa avinents els motius pels quals Montes de Oca es lliura a la tasca de traductor: aquesta activitat li és un alleujament dels «sinsabores» davant de les «amarguras» que experimenta. Recórrer als poetes antics li aporta el conhort que necessita quan la realitat l'aclapara: «ya que no podemos transformar el mundo, nos complacemos en forjarnos otro mundo ideal». A més, cal tenir cura de la joventut, que «se lanza en pos de las novelas y producciones obscenas e impías que vomita a millones la prensa francesa» i posar-la en contacte amb els textos clàssics; això contribuirà eficaçment a la seva educació i constituirà, per al bisbe, una ocasió immillorable per al desenvolupament de la seva missió pastoral:

Tengo la convicción de que hago una obra meritoria ante Dios y ante los hombres, con presentar a la juventud mejicana buenos modelos que formen su gusto y la aficionen a lo serio, a lo solido, a lo verdaderamente bello, primero en literatura, y después en las ciencias y en la vida real.

Però el coneixement de certs passatges de la literatura clàssica podria ser, segons el bisbe, perjudicial per al lector. Cal, doncs, intervenir-hi atenent a uns criteris *moralitzadors*.⁴ I ho fa confortat amb la certesa que ell no és pas l'únic traductor que exerceix de censor del text: «Particular satisfacción me causó el ver la traducción *expurgada*⁵ de un docto clérigo anglicano», —més endavant insistirem en aquesta referència— «cuyo nombre cometí las indiscreción de no apuntar». I, com que considera que està duent a terme una tasca lloable, l'eclesiàstic no s'està d'informar de «las supresiones y cambios necesarios» que ha introduït en la seva versió:

⁴ Montes de Oca fa palesa la seva adhesió a S. Basili, S. Jeroni, S. Francesc de Sales «y otros Padres y autores eclesiásticos». I es declara influït pel passatge XXI.11.12 del *Deuteronomi*, on hom detalla un procediment —diguem-ne «regenerador»— gràcies al qual els israelites poden arribar a contreure matrimoni amb dones captives de guerra i, per tant, no jueves.

⁵ En cursiva en l'original.

[...] omití por completo los Idilios XII, XXVII y XXIX de Teócrito; y, cuando por cortesía del erudito bibliotecario de la Laurenciana, tuve en mis manos el nuevo Idilio recién descubierto,⁶ me abstuve de traducirlo, a pesar de lo lisonjero que me habría sido el ser el primero en incorporarlo a las demás obras. Por eso suprimí el principio del Idilio XIII, y en éste y en el XIV hice varias sustituciones. Por eso el lector erudito⁷ hallará, al cotejar mi versión con el original, varias omisiones de palabras y frases, muchos conceptos atenuados, y otras laudables infidelidades.

Convenientment informats dels propòsits *moralitzadors* de Montes de Oca, ens apropem a la traducció que ens ofereix de l'Idil·li XIII, que descriu el rapte, perpetrat per les Nimfes, d'Hilas, l'estimat d'Hèracles, i la recerca, tan dolorosa com desafortunada, que aquest fa del noi.

La versió del bisbe omet els primers versos i distorsiona greument els que venen a continuació: n'ofereim el text grec⁸ i la traducció al català, realitzada, el 1963, per J. Alsina per a la Fundació Bernat Metge:

Οὐχ ἀμῖν τὸν Ἔρωτα μόνοις ἔτεχ', ὡς ἔδοκεῦμες, (1)
 Νικία, ᾧτινι τοῦτο θεῶν ποκα τέκνον ἔγεντο
 οὐχ ἀμῖν τὰ καλὰ πράτοις καλὰ φαίνεται ἡμεν,
 οἱ θνατοὶ πελόμεσθα, τὸ δ' αὔριον οὐκ ἔσορῶμες
 ἀλλὰ καὶ Ἀμφιτρύωνος ὁ χαλκεοκάρδιος υἱός, (5)
 ὃς τὸν λῖν ὑπέμεινε τὸν ἄγριον, ἦρατο παιδός,
 τοῦ χαρίεντος Ὑλα, τοῦ τὰν πλοκαμίδα φορεῦντος,
 καὶ νιν πάντ' ἐδίδασκε, πατήρ ὡσεὶ φίλον υἱόν,
 ὅσσα μαθῶν ἀγαθὸς καὶ ἀοίδιμος αὐτὸς ἔγεντο·
 χωρὶς δ' οὐδέποκ' ἦς, οὐτ' εἰ μέσον ἄμαρ ὄροιτο, (10)
 οὔθ' ὀπόχ' ἅ λεύκιππος ἀνατρέχοι ἐς Διὸς Ἄως,
 οὔθ' ὀπόκ' ὀρτάλιχοι μινυροὶ ποτὶ κοῖτον ὀρῶεν,
 σεισαμένας πτερὰ ματρὸς ἐπ' αἰθαλόεντι πετεύρῳ,
 ὡς αὐτῷ κατὰ θυμὸν ὁ παῖς πεποναμένος εἶη,
 αὐτῷ δ' εὔ ἔλκων ἐς ἀλαθινὸν ἄνδρ' ἀποβαίη. (15)

No, Nícias; sigui qui vulgui el déu que va infantil·lo, Eros no fou pas engendrat —com ens pensàvem— per a nosaltres dos sols; no hem pas estat nosaltres els primers a creure bell allò que és bell; nosaltres, simples moridors que no arribem a veure l'endemà. L'impertèrrit fill d'Amfitrió, que gosà plantar cara a aquell lleó tan ferotge, també va enamorar-se d'un minyó, del bell Hilas, aquell que duia la cabellera plena de rulls. Talment com un pare al seu fill estimat, va ensenyar-li tot allò que ell mateix havia après per tal d'esdevenir un home valent i digne de cants. No s'allunyava mai del seu costat, ni quan el dia és a la meitat de la seva cursa ni quan l'Alba, amb els seus cavalls blancs, s'enfila vers el palau de Zeus, ni quan els pollets, piulant, se'n van a jóc, mentre llur mare agita les ales damunt d'una

⁶ Es tracta de l'Idil·li catalogat actualment com el trentè.

⁷ Unes línies abans reconeix el dret de «los eruditos» a tenir lliure accés a les edicions de les obres «en el idioma original».

⁸ Seguim, en la reproducció del poema, l'edició de A. S. F. Gow, *Theocritus*, Cambridge 1952.

biga negrosa. I, tot, perquè el noi li sortís format tan bé com volia, i, gràcies al seu bon guiatge, esdevingués tot un home.

Montes de Oca, a més d'eliminar la referència a Eros, converteix en paternofilial una relació inequívocament pederàstica:

Un hijo idolatrado tuvo Alcides,;/oh caro Nicias! Hilas fue su nombre,;/y su buen padre quiso con esmero/irlo educando a las futuras lides./Las artes y ejercicios que renombre/dieran al semidiós, y que primero/él aprendido había,;/enseñaba a su prole. A ninguna hora/lo apartaba de sí: ni a mediodía,;/ni cuando torna el carro de la Aurora/tirado por sus cándidos corceles/al palacio de Júpiter; ni cuando/las tortolitas fieles/ buscan el nido blando,/a sus tiernos pichones/ en los ahumados techos arrullando./Con sus sabias lecciones/formar un héroe del hermoso niño/ era su afán constante;/ y bien supo el infante/corresponder al paternal cariño.

I, duta a terme la manipulació, afirma en una nota:

Aunque algunos hacen a Hilas hijo de Hércules,⁹ la mayor parte le asignan otro parentesco. Fiel a la decència, más bien que al original, he estampado la primera opinión, aunque contraria a Teócrito, y he suprimido el principio del Idilio, haciendo además las precisas alteraciones.

«La decència» no l'impedeix, però, fer palesa una altra situació, vinculada amb Eros, que Hilas, involuntàriament, provoca. Es tracta del moment en què, quan els Argonautes s'estan preparant per a sopar, el noi, que acompanya Hèracles en l'expedició, va a buscar aigua i és raptat per les Nímfes:

Ἦτοι ὁ κοῦρος ἐπεῖχε ποτῶ πολυχανδέα κρωσσόν (46)
 βᾶψαι ἐπειγόμενος ταὶ δ' ἐν χερσὶ πᾶσαι ἔφυσαν·
 πασάων γὰρ ἔρωσ ἀπαλὰς φρένας ἔξεφόβησεν
 Ἀργείῳ ἐπὶ παιδί. [...]

El noi, doncs, va acostar a l'aigua la fonda gerra per a submergir-la-hi. Aleshores, les nímfes el prenen per la mà, car totes elles se senten empeses per l'amor del donzell argiu.

En aquest cas, el bisbe no emmascara la natura del sentiment que les deesses experimenten:

Se acerca el niño ufano/ a sumergir el cántaro en la fuente;/ venlo a través del agua trasparente/ y a todas acomete amor insano:/ asen la tierna mano/ del bello Argivo de melena de oro.

⁹ És una informació que prové de Sòcrates d'Argos (*F.Gr.Hist.* III B 10, *Schol.ad Theoc.*13.7).

Tanmateix, a l'hora de reflectir el dolor d'Hèracles, que cerca debades l'estimat, Montes de Oca torna a exercir de censor. Vegem, tot seguit, el text grec, la traducció de J. Alsina i la versió de l'eclesiàstic:

Σχέτλιοι οἱ φιλέοντες, ἀλώμενος ὅσσ' ἐμόγησεν (66)
οὔρεα καὶ δρυμούς, τὰ δ' Ἰάσονος ὕστερα πάντ' ἦς.

Malaurats, els amants! Quines fatigues no sofrí, errant per boscos i muntanyes! I, mentrestant, Jasó i tots els seus passaven a segon terme.

¡Padre infeliz! Trabajos no pensados/ le trajo la insensata correría/ por los montes y breñas./ Y en su dolor tenía/ de Jasón olvidadas las enseñas.

I, ja a les acaballes del poema, el nostre autor omet la traducció dels següents versos, que fan referència als recorreguts erràtics d'un Hèracles embogit:

[.....] Ὅ δ' ἄ πόδες ἄγον ἐχώρει (70)
μαϊνόμενος· χαλεπὸς γὰρ ἔσω θεὸς ἦπαρ ἄμυσσεν.

Però ell, com un foll, anava on els peus el duïen, car el déu li rosegava l'entranya.

L'Idil·li XIII és, certament, un exemple ben il·lustratiu del tarannà amb què el bisbe mexicà afronta la traducció dels clàssics. I ens és ocasió per a presentar, de manera succinta, altres casos en els quals Montes de Oca actua de manera semblant.

Obsedit com està per eliminar tota referència de caire homosexual, l'eclesiàstic canvia, quan li sembla oportú, el nom i, per tant, el gènere dels personatges. Així el «Filí» que fa patir Arat¹⁰ esdevé «Filina» i l'home malalt d'amor a causa d'un cruel efebus¹¹ es transforma, per iniciativa del nostre autor, en un «mozo» que estima «una doncella». L'afany moralitzador del bisbe el duu també a modificar aquells passatges en què hom planteja el dubte de si algú està enamorat d'un home o d'una dona.¹² I, òbviament, se sent també obligat a ignorar les referències explícites a actes de sodomia.¹³

Més enllà, però, de l'àmbit específicament homosexual, les obres poden presentar situacions que Montes de Oca considerarà poc edificants i que l'induiran a intervenir arribant, fins i tot, a alterar de manera greu el sentit del text, tal com succeeix en la seva traducció de l'Idil·li XIV, en la qual Èsquines, l'enamorat possessiu i gelós d'una noia que l'ha deixat per un altre, es converteix

¹⁰ Theoc. VII. 105, 118 i 121.

¹¹ Theoc. XXIII. 1.

¹² Per exemple, Theoc II. 44 i 149-151.

¹³ Cf. Theoc. V. 41-43 i 116-117.

en un pare angoixat pel mal capteniment de la filla. La descripció de la unió amorosa i extramatrimonial d'un home i d'una dona podria també provocar en el lector qui sap quins neguits; i, per això, en l'Idil·li segon, després dels versos que presenten la trobada de dos amants,¹⁴ l'eclesiàstic s'afanya a convertir el jove en «marido» de la noia. I, encara que l'encontre d'una parella no condueix a la realització del coit, el nostre autor està amatent per si ha d'eliminar gestos com el simple petó que Delfis —segons diu— s'hauria acontentat de fer a Simeta.¹⁵

Pel que fa a la referència a l'acte sexual en un context totalment mancat de romanticisme, el bisbe reacciona com ja podem preveure. Per tant, quan els versos 58-61 de l'Idil·li quart esmentin les freqüents escomeses d'un vell a una jove, l'eclesiàstic farà desaparèixer aquest passatge de la seva versió; i actuarà de la mateixa manera quan hom al·ludeixi a la còpula d'uns animals,¹⁶ sobretot si es tracta d'una escena contemplada libidinosament per un pastor.¹⁷

Aquests exemples que, sense pretensió d'exhaustivitat,¹⁸ hem presentat il·lustren prou bé —segons creiem— l'actitud amb què Montes de Oca assumeix la tasca de traduir els clàssics. No seria, però, equànime posar en relleu la voluntat censora del nostre autor sense tenir en compte el context on s'inscriu i les circumstàncies que la feren possible.

L'Anglaterra on rebé educació el bisbe mexicà havia viscut, com altres indrets europeus, el sotrac que, durant la segona meitat del segle XV, provocà la impremta en fer possible una difusió generalitzada de textos. A aquest fenomen cal afegir la progressiva —i exitosa— utilització de les llengües dites *vulgars* com a vehicle de transmissió de les obres de l'antiga tradició, cosa que acaba significat que persones no necessàriament erudites, per bé que econòmicament solvents, podran aplegar en llurs biblioteques les peces més preuades de la saviesa clàssica.¹⁹ I, com en els altres països, sorgí el dubte sobre la conveniència de permetre l'accés dels no il·lustrats a textos considerats *perillosos*.²⁰

En començar el segle XIX, els britànics se sentien fascinats pels grecs. Després d'uns viatges agosarats, i no exempts de pintoresquisme, pel món

¹⁴ Theoc. II. 138-143.

¹⁵ Theoc. II. 126.

¹⁶ Theoc. I. 151-152.

¹⁷ Theoc. I. 87-88.

¹⁸ Per a una llista més extensa de les alteracions realitzades per Montes de Oca en la seva traducció de Teòcrit cf. Galán Vioque (2006: 143-150).

¹⁹ Eisenstein (1994), Reynolds & Wilson (1995), Clair (1998).

²⁰ Aquest perill no provindria exclusivament dels passatges *incòmodes* des del punt de vista de la moral sexual. L'obra de Tàcit és un bon exemple de les reticències causades, en cert moment, per la possible divulgació d'uns principis d'actuació política que hom considerava patrimoni exclusiu de les elits. Cf. Antón Martínez (2005: 419-425).

hel·lènic,²¹ iniciaren, a començaments de la centúria, la cerca —*espoli* seria potser un mot més adequat— de vestigis grecs, que exhibiren amb orgull.²²

Però l'entusiasme per l'hel·lenisme no podia obviar l'existència d'elements trasbalsadors, com ara l'homoerotisme, que els anglesos no podien tolerar (si més no, de portes enfora). Calia, doncs, posar fil a l'agulla i, tot retornant a capteniments que ja els eren familiars, mostrar els textos de manera escaient, desproveint els seus autors de les característiques que els feien inadequats per a ser presentats en societat.

El furor censor es desfermà i causà els estralls previsibles. Entre les seves víctimes cal destacar Plató, l'eros pederàstic del qual neguitejava certs erudits aclaparats per les exigències de la moral oxoniana,²³ i a qui B. Jowett aconseguí de transformar «en un victorià exemplar».²⁴

No creiem que Montes de Oca se sentís particularment molest pel tarannà aparentment moralitzador d'una societat que acabaria tancant Oscar Wilde a la presó.²⁵ Pensem, més aviat, que, ateses les seves circumstàncies personals (extracció social, educació, ideologia...) s'hi podia identificar fàcilment. I, al capdavall, si (com hem tingut ocasió de recollir en un paràgraf anterior) troba lloable que «un docto clérigo anglicano» publiqui una versió *expurgada* de Teòcrit, per quin motiu s'hauria de veure ell, un il·lustrat eclesiàstic catòlic, privat de *netejar* aquest autor en traduir-lo al castellà?²⁶

En començar aquesta intervenció esmentàvem un fet tan anecdòtic com la trobada casual d'un llibre. En realitat, la nostra comunicació és, tota ella, una anècdota que serveix per a il·lustrar les manipulacions i tergiversacions —les agressions, en suma— que han patit els textos clàssic que avui tenim la sort de llegir sense (gaires) entrebancs.

²¹ Constantine (2008), Eisner (1993).

²² El 1806, lord Elgin exposava, en el seu domicili londinenc, els marbres que havia arrabassat i que, a partir de 1816, foren exhibits al British Museum. Cf. St. Clair (1983).

²³ Cf. Kabitoglou (1990), Jenkyns (1992), Dowling (1994).

²⁴ Cruzalegui Sotelo (1998:532).

²⁵ Sinfield (1994).

²⁶ L'actitud de Montes de Oca té paral·lels en les lletres hispanes: Menéndez Pelayo es negà a traduir uns versos de Teòcrit «por la excesiva desnudez del original». Cf. González González i González Delgado (2005: 193).

BIBLIOGRAFIA

- ANTÓN MARTÍNEZ, B. (2005), «La historiografía: el siglo de Tácito», en *“Antiquae Lectiones”*. *El legado clásico desde la Antigüedad hasta la revolución francesa*, Signes Codoñer, J., Antón Martínez, B., Conde Parrado, P., González Manjarrés, M. A. i Izquierdo Izquierdo, J. A. (coords.), Madrid, Cátedra, 419-425.
- CLAIR, C. (1998), *Historia de la imprenta en Europa*, Madrid, Ollero-Ramos editores. (trad. de Martin, D., *A History of European Printing*, Londres, Academia Press, 1976).
- CONSTANTINE, D. (2008), *Los primeros viajeros a Grecia y el Ideal Helénico*, México, Fondo de Cultura Económica. (trad. de Pizarro, M., *Early Greek Travellers and the Hellenic Ideal*, Cambridge, Cambridge University Press 1984).
- CÓRDOVA, A. (2003²³), *La ideología de la revolución mexicana: la formación del nuevo Régimen*, México, Ediciones Era.
- CRUZALEGUI SOTELO, P. (1998), *L'experiència platònica en l'Anglaterra del dinou*, Barcelona, Promociones y Publicaciones Universitarias.
- DOWLING, L. (1994), *Hellenism and Homosexuality in Victorian Oxford*, Londres, Cornell University Press.
- EISENSTEIN, E. (1994), *La revolución de la imprenta en la edad moderna europea*, Madrid, Akal. (trad. de Bouza, F., *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1983).
- EISNER, R. (1993), *Travelers to an Antique Land. The History and Literature of Travel to Greece*, Michigan, The University of Michigan Press.
- GALÁN VIOQUE, G. (2006), «Censura y pudor en los idilios de Teócrito: la traducción de Ignacio Montes de Oca», *Les Études Classiques*, 74, 143-150.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, M. I GONZÁLEZ DELGADO, R. (2005), «La lírica griega: Safo, Anacreonte, Tirteo y los bucólicos», en *La historia de la literatura grecolatina en el siglo XIX español: espacio social y literario*, García Jurado, F. (coord.), Málaga, Universidad de Málaga, 181-204.
- HAMNETT, B. (2013²), *Historia de México*, Madrid, Akal. (trad. de Martínez, C., y Alonso, A., *A Concise History of Mexico*, Cambridge, Cambridge University Press, 1999).
- JENKYN, R. (1992), *Dignity and Decadence. Victorian Art and the Classical Inheritance*, Cambridge Mass, Harvard University Press.
- KABITOGLOU, E. D. (1990), *Plato and the English Romantics*, Londres, Routledge.
- LUBIENSKI, J. (1999), «Una monarquía liberal en 1863», en *La definición del Estado Mexicano*, Galeana, P. (coord.), México, Archivo General de la Nación, 57-73.
- MONTES DE OCA Y OBREGÓN, I. (1948), *Antología. Prólogo de J. A. Peñalosa*, México, Secretaría de Educación Pública.
- MONTES DE OCA Y OBREGÓN, I. (1878), *Ocios poéticos*, México, Escalante.
- MONTES DE OCA Y OBREGÓN, I. (1914³), *Poetas bucólicos griegos*, Madrid, Biblioteca Clásica.
- QUIRK, R. E. (1973), *The Mexican Revolution and the Catholic Church, 1910-1929*, Bloomington, Indiana University Press.

- REYNOLDS, L. D. I WILSON, N. G. (1986), *Copistas y filólogos*, Madrid, Gredos. (trad. de Sánchez, M., *Scribes and Scholars. A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, Oxford, Clarendon Press, 1968).
- SINFIELD, A. (1994), *The Wilde Century*, Londres, Nova York, Columbia University Press.
- ST. CLAIR, W. (1983), *Lord Elgin and the Marbles*, Oxford, Oxford University Press.
- TORRES ALONSO, E. I PÉREZ CORREA, F. (2018), «La Administración Pública Imperial. Notas sobre el gobierno de Maximiliano de Habsburgo», *Revista de Estudios e Pesquisas sobre as Américas*, 5, 12.1.2018, 181-195.